

Дяченко С. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

Курдюк А. В.,
магістрант Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВочИНУ, вчиненого під впливом обману

INVALIDATION TRANSACTION COMMITTED UNDER THE INFLUENCE OF FRAUD

У статті досліджується поняття «правочину» як одного з основних інститутів цивільного права, дано опис поняття «обман», як однієї з підстав визнання недійсності правочину, виокремлено правові наслідки недійсності правочину, а також аналіз судової практики щодо визнання правочину, вчиненого під впливом обману, недійсним.

Ключові слова: правочин, ознаки, обман, недійсність, правові наслідки.

В статье исследуется понятие «сделки» как одного из основных институтов гражданского права, дано описание понятия «обман», как одного из оснований признания недействительности сделки, выделены правовые последствия недействительности сделки, а также анализ судебной практики по признанию недействительной сделки, совершенной под влиянием обмана.

Ключевые слова: сделка, признаки, обман, недействительность, правовые последствия.

The article examines the concept of “transaction” as one of the basic institutions of civil law, describes the concept of “fraud” as one of the grounds for annulment of the transaction, singled out the legal consequences of the invalidity of the transaction, as well as analysis of judicial practice for the recognition of the transaction invalid committed under the influence of fraud.

Key words: transaction, signs, cheating, invalidity, legal consequences.

Постановка проблеми. Однією з основних підстав виникнення, зміни та припинення цивільних прав та обов'язків є вчинення правочину. Зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам [1]. Відповідність змісту правочину вимогам нормативно-правових актів має бути оцінена судом згідно з нормами законодавства, яке було чинним на момент вчинення правочину.

Аналіз статистичних даних щодо розгляду судами справ про визнання правочинів недійсними, зокрема вчинених під впливом обману, свідчить про надходження на розгляд значної кількості справ даної категорії.

Найбільша кількість справ про визнання правочинів недійсними перебувала у провадженні судів областей: Харківської – 6,7 тис. справ, Житомирської – 3,6 тис., Дніпропетровської та Київської – 1,5 тис.; найбільше справ про визнання правочинів нікчемними було розглянуто судами областей: Дніпропетровської – 139, Луганської – 54 та Чернігівської – 14 справ [2]. Велику частину справ даної категорії становлять позови про визнання недійсними правочинів, вкладених під впливом обману, внаслідок чого це актуалізує проведення наукових досліджень у даному напрямку.

Метою даної статті є дослідження проблематики визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману, визначення встановлених законодавством України критеріїв, на підставі яких правочин вчинений під впливом обману може бути визнаний

недійсним, а також аналіз судової практики справ даної категорії. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: 1) здійснити аналіз правової природи правочину; 2) виділити основні ознаки обману, як підстави визнання правочину недійсним; 3) проаналізувати судову практику при розгляді спорів даної категорії.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають з приводу вчинення правочинів під впливом обману.

Предметом дослідження є нормативно-правові акти України і практика їх застосування щодо недійсності правочинів, вчинених під впливом обману, а також наукові теорії, ідеї, концепції та погляди науковців щодо даного питання.

Стан дослідження. Проблематика визнання правочину недійсним, вчиненого під впливом обману досить уважно частково чи опосередковано досліджувалося у працях деяких науковців, таких як: К. В. Скиданова, В.І. Крата, О.І. Длугоша та інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Правочин – це правомірна, тобто не заборонена законом, вольова дія суб'єкта цивільних правовідносин, що спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків [2]. Правомірність є однією з основоположних ознак правочину, що закріплюється Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами. Статтею 204 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) закріплено презумпцію правомірності правочину. Аналізуючи дану статтю, слід зазначити, що законодавець передбачає дві

основні підстави недійсності правочину: якщо його недійсність прямо встановлена законом, та визнання його недійсним судом. Так, наприклад, ч. 2 ст. 719 ЦК України передбачено, що договір дарування нерухомої речі укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Тобто, якщо договір дарування нерухомої речі буде укладено у письмовій формі, але не буде посвідчений нотаріусом, то правомірність даного правочину спростується і для визнання його недійсним не потрібно судового рішення, адже презумпція його недійсності спростується законом.

Законодавець також визначає, що правочин, недійсність якого прямо передбачена законом є нікчемним, тобто він не породжує жодних правових наслідків для сторін з самого початку його виникнення, лише ті, які пов'язані з його недійсністю; ще однією з форм недійсності є оспорюваний правочин, тобто недійсність якого визнається судом, до яких і відноситься правочин, вчинений під впливом обману.

Основна особливість правочину полягає в тому, що зовнішнє волевиявлення особи має відповідати його внутрішній волі. Тобто, дії сторін правочину мають бути спрямовані на досягнення встановленого законом юридичного наслідку, в наслідок чого не можуть визнаватися правочином дії контрагентів, які або ж не спрямовані на настання юридичних наслідків, що передбачає даний правочин, або які не призводять безпосередньо до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. На основі чого виділяють правочину вчинені під впливом обману, помилки, насильства, тяжкої обставини і на вкрай невігідних умовах, а також унаслідок зловмисної домовленості.

Здійснюючи аналіз судової практики, слід зазначити, що досить часто позовні заяви про визнання правочину недійсним мають не одну, а декілька підстав для цього. Так, рішенням Коростенського міськрайонного суду Житомирської області від 19 серпня 2015 року було відмовлено в задоволенні позовних вимог про визнання правочину недійсним. Дійсність даного правочину позивач оспорує з тих підстав, що укладений він був внаслідок застосування до нього психічного тиску та під впливом обману, його волевиявлення не було вільним і не відповідало його внутрішній волі, у стані, коли він не усвідомлював значення своїх дій та не міг керувати ними.

Між позивачем та відповідачем було укладено договір позики, згідно якого позивач отримав від відповідача позику в сумі 2500 доларів США до серпня 2012 року, що підтверджується власноруч написаною позивачем розпискою. Свої доводи щодо існування обставин, які тягнуть за собою недійсність оспорюваного правочину, позивач обґрунтував поясненнями свого представника та інформацією про стан свого здоров'я. Будь-яких дій, які б свідчили про те, що позивач вважав себе введеним в оману відповідачем (звернення до правоохоронних органів тощо), він не вчиняв.

Натомість добровільно повернув відповідачеві частину позику, що спростує доводи позивача про

те, що позику він не отримувал і його волевиявлення не відповідало його внутрішній волі. Не представлено і належних, достатніх та допустимих доказів того, що відповідач чинила на позивача психічний тиск, за якого він змушений був укласти спірний правочин, або вводила його в оману, оскільки ці обставини будь-якими доказами не підтверджені [3]. Тобто, підстав для визнання даного правочину недійсним, було обрано позивачем декілька: застосування до нього психічного тиску, під впливом обману і у стані, коли він не усвідомлював значення своїх дій та не міг керувати ними. Але жодна з цих підстав не була доведена позивачем належним чином, внаслідок чого суд відмовив у задоволенні позовних вимог. Також слід зауважити, що правові підстави для визнання недійсним правочину, який вчинено під впливом помилки, обману, насильства тощо, за своєю правовою природою є самостійними підставами позову, тобто є взаємовиключними.

Так, ст. 230 ЦК України передбачено, що якщо одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин визнається судом недійсним. При укладенні правочину під впливом обману формування волі потерпілого відбувається не вільно, а внаслідок недобросовісних дій інших осіб, що полягали у здійсненні впливу на формування волі потерпілого шляхом повідомлення йому таких відомостей, які спонукають потерпілого до укладення договору [4, с. 34]. Отже, основною ознакою правочину вчиненого під впливом обману є наявність зловмисного впливу на свідомість потерпілого його контрагентом, шляхом повідомлення недостовірної, але вигідної для тієї особи, що повідомляє, інформації, яка призведе до укладення правочину, але на невігідних обставинах для потерпілої сторони.

Натомість, не кожен обман, вчинений контрагентом при укладенні правочину може бути підставою для визнання його недійсним, а лише визнаний судом таким, що має істотне значення. Здійснюючи аналіз судової практики, так рішенням Апеляційного суду Чернівецької області від 16.05.2017 року було відхилено апеляційну скаргу позов про визнання дій незаконними, частково недійсним договору купівлі-продажу, витребування майна з чужого незаконного володіння та скасування державної реєстрації.

ОСОБА_4 у липні 2015 року звернувся до суду з вказаним позовом, посилаючись на те, що між ним та ОСОБА_6І був укладений договір купівлі-продажу квартири. Під час укладення даного договору у приватного нотаріуса також була присутня відповідачка ОСОБА_5, яка бажала виконати функцію перекладача при посвідченні договору та роз'яснити йому істотні умови договору, так як він не володіє українською мовою. Позивач зазначав, що був введений в оману ОСОБА_5, яка виконувала функції перекладача та не повідомила його про те, що вона є покупцем 1/3 частки вказаної квартири. Ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину. Натомість, обман щодо мотивів правочину немає істотного значення [5]. Враховуючи вище зазначене, слід заува-

жити, що визнання договору, вчиненого під впливом обману, недійсним може мати місце лише тоді, коли одну сторону правочину умисно ввела в оману інша сторона правочину, і якщо це має істотне значення, доведено стороною, яка введена в оману належними доказами, і обумовлене позитивним судовим рішенням на користь позивача.

Слід зауважити, як вважають деякі вчені, що немає необхідності надавати значення обману тоді, коли він стосується несуттєвих сторін правочину [6, с. 157]. Інші ж вчені говорять, про те, що обман має місце у всіх випадках, не залежно від того чи стосується він істотних елементів правочину, чи лише спрямований на повідомлення певної недостовірної інформації потерпілому щодо будь-яких умов правочину. На нашу думку, на юридичну природу правочину, а відповідно і на правові наслідки, що він породжує для сторін впливають його основні елементи та обставини, що мають істотне значення. Крім того, законодавець чітко вказує, що правочин визнається судом недійсним, якщо обман стосується обставин, які мають істотне значення, а саме: природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням (статті 229-230 ЦК України).

При визначенні того, чи мають обставини істотне значення для потерпілого, необхідно виходити з критерію того, чи уклала б дана особа такий правочин, якби їй було відомо про такі обставини. Якщо при розгляді справи суд дійде висновку, що угода не була б укладена за умови повідомлення потерпілому про дійсні обставини, то укладену угоду слід визнавати недійсною [6, с. 35]. Так, зокрема, аналізуючи судову практику, ми дійшли висновку, що суди приймають рішення у справі про визнання правочину вчиненого під впливом обману недійсним, якщо він стосується його істотних умов.

Так, рішенням Печерського районного суду м. Києва частково задоволено позов ОСОБА_1 до Товариства з обмеженою відповідальністю «Лізингова компанія «Ваш Авто» про визнання договору недійсним та стягнення коштів. Свої позовні вимоги позивач обґрунтовував тим, що при укладенні договору фінансового лізингу представники відповідача ввели його в оману щодо умов та правової природи даного зобов'язання, а тому позивач просить визнати вказаний правочин недійсним стягнути матеріальну та моральну шкоди та витрати на правову допомогу. Проте, заявляючи вимоги про визнання договору недійсним як такого, що був укладений під впливом обману, позивач не надав суду достатніх доказів того, що в момент вчинення вказаного правочину представники відповідача навмисно ввели його в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину.

Тому, доводи позивача, що договір фінансового лізингу укладений відповідачем шляхом введення його в оману представниками відповідача, є безпідставним. У зв'язку з цим, з цієї підстави договір фінансового лізингу визнанню недійсним не підля-

гає [7]. У даному випадку суд відмовив позивачу у задоволенні позовних вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману, у зв'язку з недоведеністю ним того, що представники відповідача навмисно ввели його в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. У зв'язку з чим судом було досліджено обставини справи, і визнано недійсним даний правочин, але з інших підстав. Це дає можливість стверджувати, що правочин, вчинений під впливом обману може бути визнаний судом недійсним не лише за умови, коли його недійсність стосується істотних умов правочину, але якщо це доведено позивачем належними доказами.

Науковці сучасного періоду, такі як З. Ромовська, розглядає обман як процес, спрямований на паралізацію волі майбутнього контрагента, і як результат проявився у настанні таких правових наслідків, які за звичайних умов не могли би настати [8, с. 398]. О. С. Йоффе вважає, що обман існує у випадках, коли учасник двох- або багатосторонніх правочинів, а також особа, що може отримати певні вигоди від вчинення будь-ким одностороннього правочину, шляхом навмисного повідомлення неправдивих відомостей або умисного умовчання про дійсні факти спонукає іншу особу до вчинення правочину [6, с. 295]. Тому ми дійшли висновку, що обман можна тлумачити, як навмисні цілеспрямовані дії однієї із сторін правочину, спрямовані на введення контрагента в оману, з метою спонукання укладення ним правочину.

З вище наведеного визначення обману О.С. Йоффе, виникає необхідність встановити, які види правочинів вчинених під впливом обману, можуть бути оспорювані в суді та визнані недійсними. Аналіз юридичної літератури, дає підстави вважати, що обман вчиняється однією стороною щодо іншої, тобто він поширюється лише на двох- та багатосторонні правочини, зокрема договори, і не поширює свій вплив на односторонні правочини, що і впливає з норми ст. 203 ЦК України.

Так, беручи до уваги судову практику, рішенням Новомиргородського районного суду Кіровоградської області від 6 березня 2007 р. задоволено позов Ш. до Б. про визнання недійсним заповіту, за яким Л., яка померла 27 червня 2006 р., заповіла відповідачу належну їй земельну ділянку. Як на підставу визнання заповіту недійсним суд послався на ст. 229 ЦК з огляду на те, що Л. помилялась стосовно обставин, які мають істотне значення, оскільки відповідач обіцяв доглядати за нею, але не виконав своєї обіцянки. Рішення суду не було оскаржено і набрало законної сили. Проте зі змісту позовної заяви вбачається, що позов пред'явлено з підстав, передбачених ст. 230 ЦК. Позивачка посилалась на те, що відповідач увів Л. в оману щодо обставин, які мають істотне значення, проте ці доводи судом не перевірялися. Крім того, недійсність заповіту суд пов'язав з обставинами, які мали місце не на час його складання, а після (ненадання особою, на користь якої складено заповіт, допомоги відповідачу). Вважаємо, що відповідно до змісту ст. 230 ЦК ця стаття не

повинна поширюватись на односторонні правочини, якими, зокрема, є заповіт, довіреність, що було підтверджено рішенням Верховного Суду України від 19 липня 2006 р. у справі № 6-7182св06 [2].

Окрім, чіткого визначення поняття «обман», необхідно окреслити коло його ознак. Так, наприклад, Н.С. Хатнюк виділяє такі ознаки обману, як: 1) корисливий мотив, матеріальна вигода, які можуть полягати у заволодінні майном чи придбанні права на майно; 2) свідомі та навмисні дії: активні, тобто, повідомлення особі неправдивих відомостей про певні факти (обставини, події) та пасивні – умисне замовчування юридично значимої інформації; 3) чітко визначена мета – присвоєння майна, придбання права на нього, певний спосіб зловживання довірою, шляхом ошуканства; 4) яскраво виражений процес застосування психологічного впливу на контрагента [9, с. 125]. Натомість, ми не можемо погодитися зі всіма вище переліченими ознаками, адже на нашу думку, матеріальна вигода не завжди є ключовою ознакою обману, що спрямований на певний правочин.

Більш точними вважаємо ознаки обману, які виокремлює Є.В. Васьковський: 1) обман є помилкою, яка спричинена штучним чином за допомогою будь-яких запевнень, навмисного мовчання тощо. Тобто способи обману можуть мати найрізноманітніший прояв; 2) ведення в оману повинно бути вчинено недобросовісно. Інакше буде не обман, а взаємна помилка, або, як прийнято говорити, непорозуміння; 3) обман повинен виходити від контрагента, а не від сторонньої особи. Виняток становить той випадок, коли стороння особа діє за бажанням або з відома контрагента; 4) правочин повинен бути не вигідним для обманутої сторони; 5) між обманом і укладанням договору повинен бути причинний зв'язок, тобто без обману договір б не уклався [10, с. 143]. На нашу думку дані ознаки є найбільш точними для обману, на підставі якого правочин може бути визнаний недійсним. Слід додати ще одну таку ознаку, як умисел, адже не залежно від того, які сторона, що вводить в оману свого контрагента, має наміри, здійснюючи це він розуміє значення своїх дій і свідомо бажає настання певних не вигідних наслідків для іншої сторони, тобто діє умисно.

В наслідок визнання у судовому порядку недійсним правочину, вчиненого під впливом обману для сторін настають певні юридичні наслідки. Основним наслідком, що виникає для сторін при визнанні недійсним правочину, вчиненого під впливом обману є двостороння реституція, тобто повернення обома сторонами у первісне становище, яке існувало до моменту укладення правочину.

Одним із таких заходів, що застосовується у таких випадках може бути відновлення односторонньої реституції стосовно потерпілої сторони і стягнення майна або грошей правопорушника у дохід держави [11, с. 220].

Окрім цього внаслідок визнання правочину, вчиненого під впливом обману недійсним у судовому порядку, можуть застосовуватися додаткові майнові наслідки передбачені ч. 2 ст. 230 ЦК України, в наслідок чого потерпілому відшкодовуються збитки та моральна шкода, що завдані у зв'язку із вчиненням такого правочину. Натомість у судовій практиці часто трапляються випадки, задоволення позову про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману, але відмова у задоволенні вимоги щодо відшкодування збитків або моральної шкоди. Як приклад можна навести Постанову Вишого господарського суду України від 26 січня 2010 року № 11/93, в якій зазначено наступне «Рішенням господарського суду міста Києва від 22.06.2009 (суддя Смирнова Ю.М.) позов задоволено частково: Договір визнано недійсним як такий, що укладено під впливом обману; з ТОВ «Інтегрітес» на користь ТОВ «Юнайтед ФДС» стягнуто 111 528 грн.; в іншій частині позовних вимог відмовлено [12]. Прийняте місцевим судом рішення мотивовано укладенням позивачем Договору під впливом обману та відсутністю підстав для стягнення моральної шкоди через недоведеність ТОВ «Юнайтед ФДС» факту її заподіяння.

Зважаючи на вище наведені факти, ми дійшли висновку, що однією з підстав визнання правочину недійсним є обман, під яким слід розуміти навмисні цілеспрямовані дії однієї із сторін правочину, спрямовані на введення свого контрагента в оману, з метою спонукання укладення ним правочину. введення іншої сторони в оману. Основною ознакою обману є умисел, який полягає в тому, що не залежно від намірів контрагента, який вчиняє обман, він здійснюючи це розуміє значення своїх дій і свідомо бажає настання певних не вигідних наслідків для іншої сторони. Виходячи з цього, ми можемо дати визначення поняття «правочин вчинений під впливом обману» – це дія, яка спрямована на виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків, шляхом навмисного введення однією стороною іншої в оману, щодо фактів, які мають істотне значення.

Узагальнюючі правові наслідки, які виникають внаслідок визнання правочину, вчиненого під впливом обману, недійсним, ми дійшли висновку, що їх можна диференціювати на дві групи: основні – застосування двох- та односторонньої реституції; додаткові – відшкодування збитків та моральної (не майнової шкоди).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України: Закон, Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page4>.
2. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними Верховний Суд: Постанова від 06.11.2009 № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.
3. Рішенням Коростенського міськрайонного суду Житомирської області від 19 серпня 2015 року по справі № 279/2459/15-ц. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48798550>.
4. Діба І. Недійсність договорів, укладених під впливом обману / І. Діба // Юрид. вісн. України. – №32 (13–19 серп. 2005 р.). – С. 33–38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yurincom.com/ua/yuridichniy_visnyk_ukrainy/overview/?id=891.
5. Рішення Апеляційного суду Чернівецької області від 16.05.2017 року по справі № 727/5233/15-ц. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66579495>.
6. Иоффе О.С. Избранные труды: в 4 т. Т. 2 / О.С. Иоффе. – СПб., 2004. – 511 с.
7. Рішення Печерського районного суду міста Києва від 06 липня 2016 року по справі № 757/16718/16-ц. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/60006314>.
8. Ромовська З. Українське цивільне право. Спадкове право: Академічний курс : підручник / З. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
9. Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дисертація кандидата юридичних наук: 12.00.03 НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. / Хатнюк Н.С. – К., 2003. – 218 с.
10. Васьковський, Е.В. Учебник гражданского права / Е.В. Васьковський ; под ред. В. С. Ем. – М.: Статут, 2003. – 381 с.
11. Длугош О.І. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману / О.І. Длугош // Форум права. – 2011. – №3. – С. 217 – 221 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/FP_index.htm_2011_3_40%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/FP_index.htm_2011_3_40%20(1).pdf).
12. Постанова Вищого господарського суду України від 26 січня 2010 по справі № 11/93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2648628.html.